

Gyógyszerészet 26. 184—187 1982.

A Pharmacopoea Austriaco—Provinciális-ok

RÁDÓCZY GYULA

A XVIII. század végétől a XIX. század elejéig, a Habsburg-birodalom területén — így Magyarországon is — hivatalos gyógyszerkönyvek sorozatát mutatja be a szerző. Rámutat arra, hogy a III. kiadásként ismeretes példányok az I. kiadás utánnyomatai. A *Dispensatorium Viennense* szellemével csak az 1780. évi kiadás szakít, a következő — 1794. évi — kiadás pedig már az előzőektől mind küllemében, mind belső tartalmában alapvetően eltérő, korszerű gyógyszerkönyv, amelyben világviszonylatban első ízben jelennek meg az antiflogisztikus kémiai irányzat eredményeit tükröző gyógyszerelnevezések.

*

A GYÓGYSZERÉSZET 1981. októberi számában már beszámoltam arról, hogy ha „de jure” vitatható is, azonban „de facto” mégis a *Dispensatorium Viennense* volt az első hivatalos gyógyszerkönyv Magyarországon, amely 1729-től kezdődően három kiadást ért meg. Ezeket követték 1774-től a *Pharmacopoea Austriaco-Provincialis-ok*, mivel a gyógyszerészet, de főleg ennek társtudományai: a kémia, a botanika, az orvostudományok stb. előrehaladtával szükségessé vált a *dispensatoriumok* elavult és terjedős összetételű gyógyszerjeinek a felülvizsgálata, azok előíratainak megváltoztatása, esetleg elhagyása, valamint újabb gyógyszerek bevezetése a gyógyszerészetbe.

A *Generale Normativum Sanitates*, a gyakorló orvosok számára írt utasításainak 4. §-ában, valamint a gyógyszerészek számára írt utasításainak 2. §-ában már 1770-ben utal egy — a közeljövőben megjelenendő — *Codex Pharmacopoeus-ra*, amely végül is, mint *Pharmacopoea Austriaco-Provincialis* látott napvilágot. Ezeknek nemcsak a nevéből tűnik ki, de az előszava is írja, hogy eredetileg csupán az osztrák örökös tartományok vidéki városainak és községeinek a patikái számára készültek. Így az esetleges félreértések elkerülése végett szükségessé vált, hogy az 1779. március 20-án kelt 1335. sz. helytartótanácsi rendelettel, visszamenőleges érvénnyel 1774-től kezdődően, Magyarországi patikái és patikusai számára is hivatalossá tegyék a *Pharmacopoea Austriaco-Provincialis* különböző kiadásait. (Mint látni fogjuk, ezzel a rendelettel kapcsolatos az 1778. évi bécsi és az 1779. évi pozsonyi utánnyomás). Ezt a rendeletet erősítette meg az 1801. szeptember 13-án kelt, 11.246. sz. királyi leirat és az 1801. december 1-én kelt, 26.303. sz. helytartó tanácsi rendelet is.

Eredetileg a *Pharmacopoea Austriaco-Provincialisok*at csupán a *Dispensatorium Viennense* mellé rendelt másodrendű gyógyszerkönyvnek szánták. Ugyanis a provinciális gyógyszerkönyvek előszavában az áll, hogy a *dispensatorium* szerinti készleiben tartandó, de vidéken inkurrens gyógyszerek a kisebb forgalmú vidéki patikákban, az ot-

tani csekélyebb keresettség miatt az állás során tönkrementek, használhatatlanná váltak. Ennek elkerülése végett ezután a vidéki patikákban csak a Provinciális Gyógyszerkönyvben hivatalos, gyakrabban használatos gyógyszereket kellett készletben tartani. Viszont ugyanez az előszó azt is leszögezi, hogy bár a nagyvárosok számára továbbra is a Bécsi *Dispensatoriumban* leírtak a kötelező érvényűek, azonban a *Pharmacopoea Austriaco-Provincialis*-ban megváltozott előíratok, összetételek és az ott bevezetett új gyógyszerek ugyanúgy kötelező érvényűek a nagyvárosi, mint a vidéki patikák számára. A gyógyszerértékek tulajdonosait pedig kötelezték arra, hogy a Provinciális Gyógyszerkönyv egy példányát a patika, további egy-egy példányát pedig az ott dolgozó gyógyszerészek és gyakornokok számára is biztosítsák. Ezzel tehát a *Dispensatorium Viennense* helyébe a *Pharmacopoea Austriaco-Provincialis* lépett.

Itt kell megemlíteni az alapvető különbséget a *dispensatoriumok* és a *pharmacopoeák* között: amíg a *dispensatoriumok* a koruk teljes (vagy teljesnek vélt) *materia medica*-ját írták le, addig a *pharmacopoeák* csupán a kötelezően készletben tartandó gyógyszerek leírását tartalmazták.

A *Dispensatorium Viennense*-től ezenkívül még abban is különbözött a *Pharmacopoea Austriaco-Provincialisok*, hogy ez utóbbiakban már szerepeltek a *simpliciák* is, mégpedig a kor gyakorlatának megfelelően, hármas csoportosításban: elől a kémiai anyagok (*mineralia*), majd a növényi eredetű drogok (*plantae*) és végül az állati eredetű drogok (*animalia*) következtek. Ezután a *dispensatoriumokból* is már jól ismert műveletek, gyógyszerformák, mértékegységek és az alkimista jelekből kifejlődött gyógyszerészeti jelrendszer leírásai, ismertetései és feloldásai következnek. Végül a gyógyszerkönyv legnagyobb részét jelentő *galenusi* gyógyszerek (*compositák*) vényelőírataival fejeződik be a sor. A *dispensatoriumok* gyakorlatával ellentétben, itt már ezeket nem a gyógyszerformák szerinti csoportosításban írták le, hanem a nevük szerinti alfabetikus sorrendben. De nemcsak tartalmukban, hanem küllemükben is különböztek egymástól: amíg a *dispensatoriumok* nagy, fóliás méretűek, addig a provinciális gyógyszerkönyvek kis formátumúak és ez utóbbiakban már nem találunk rézmetszeteket sem.

A *Pharmacopoea Austriaco-Provincialisok*nak négy kiadása, ezen belül pedig több — részint latin, részint német, sőt holland nyelvű — utánnyomása is jelent meg. A német nyelvű utánnyomások, mint ezt az előszó is leszögezi, a vidéki sebész felcserek és a hadsereg igényeit elégítették ki, mivel azoktól a latin nyelv ismeretét nem lehetett megkívánni.

Mindezek után vegyük sorra a különböző kiadásokat.

Az I. kiadás 1774-ben jelent meg Bécsben. Előszavának keltezése 1774. augusztus 1. Két német nyelvű fordítását (Bécs, 1776 és 1778), valamint két latin nyelvű (Bécs, 1778 és Pozsony, 1779) utánnyomását ismerjük. Tekintet nélkül arra, hogy ezek az utánnyomások már mind a II. kiadás megjelenése után láttak napvilágot, mégis az I. kiadásnak a hű másai. Nemcsak szövegűség tekintetében és az előszavuknak egyöntetűen 1774. augusztus 1-i keltezésével, de még a szerkesztési és sajtóhibák terén is. Ezeket ugyanis az utánnyomásokban nem javították ki, hanem a kötet végén ugyanúgy közölték a javításokat, az olvasó elnézését és megértését kérve értük, mint az I. kiadásban. Ezzel szemben a II. kiadásban ezeket már kijavították.

Hogy ezek az utánnyomások miért nem az 1775. évi, II. kiadás szövegét követik, arra csupán egyetlen magyarázat található, mégpedig az 1335. sz. helytartó tanácsi rendelet, amelynek keltezése 1779. március 20. Ez a magyarországi patikák és patikusok számára kötelező érvényűvé tette a Pharmacopoea Austriaca-Provincialisokat, mégpedig az I. kiadás megjelenésétől, 1774-től kezdve, visszamenőleges hatállyal. A magyarországi (pozsonyi) kiadás tehát ennek a rendeletnek az értelmében jelent meg. Mivel azonban a rendelet az 1774. évi I. kiadástól kezdődően, visszamenőleges érvényű, így ezt a kiadást követte a Magyarország számára készült pozsonyi utánnyomás is.

Az 1778. évi, Bécsben készült, latin nyelvű utánnyomás is valószínűleg ezzel a rendelettel kapcsolatos, mégpedig úgy, hogy eredetileg ez az utánnyomás készült Magyarország számára, a helytartó tanácsi rendelet előkészítési szakában, egy évvel a pozsonyi utánnyomás megjelenése előtt. Ehelyett azonban végül is a pozsonyi utánnyomás került a magyar patikákba. Így a bécsi utánnyomást, mint feleslegesét, megsemmisítették. Emellett szól a rendkívüli ritkasága, szemben a viszonylag gyakori pozsonyi utánnyomással. Viszont ezt az utánnyomást, mivel Bécsben készült és latin nyelvű, ezért később új kiadásnak tekintették, holott ezt nem indokolta semmi sem, sőt a címlapján sem történt erre vonatkozó utalás. Így tehát ez mindenféleképpen csupán utánnyomásnak tekinthető.

A II. kiadás csakhamar követte az elsőt, mivel az nyilván gyorsan elfogyhatott. Így már az I. kiadás megjelenését követő évben, 1775-ben, megjelent Bécsben a II. kiadás is. Előszavának keltezése 1775. augusztus 1., a címlapján fel van tüntetve, hogy „Editio secunda”. Utánnyomásairól nem tudunk. Ebben a kiadásban már az I. kiadás hibáit kijavították és új gyógyszerként szerepel benne az *Allii bulbis* és a *Flores sulfuris*. Elhagyták viszont ebből a kiadásból (és az ezután következő összes kiadásból is) az *Oleum raparumot*. Egyebekben mindenben megegyezik az I. kiadással.

A III. kiadás 1780-ban jelent meg Bécsben, a címlapján tévesen „Editio quarta” megjelöléssel. Ez úgy történhetett — mint ezt már az előbb is láttuk —, hogy az 1778. évi, Bécsben készült, latin nyelvű utánnyomást utólag önálló kiadásnak

tekintették és ez lett volna az „Editio tertia”.

A most szóban forgó kiadás előszavának keltezése 1780. október 1. Tulajdonképpen csak ez a kiadás szakít véglegesen a *Dispensatorium Vienne*-nense szellemével. Utánnyomásai is készültek, mégpedig 3 német nyelvű (Bécs, 1783., 1787. és 1790), 3 latin nyelvű (Bécs, 1784., 1787. és 1790.), sőt a németalföldi tartományok számára egy holland nyelvű is (Rotterdam, 1780). Tartalomjegyzékében már nemcsak a gyógyszereket sorolja fel, mint a korábbi kiadások, hanem az előforduló gyógyszerészeti fogalmakat, műveleteket is. Szövegében nemcsak új gyógyszerek szerepelnek, hanem új műveletek és új gyógyszerformák is. Itt sem szerepel továbbra sem a II. kiadásból elhagyott *Oleum raparum*, viszont az oit újonnan felvett két anyag, az *Allii bulbis* és a *Flores sulfuris* leírását szó szerinti szöveggel vette át ez a kiadás.

Kibővült ebben a kiadásban az *EFFERVENTIA* és a *LIQUATIO SIVE FUSIO* műveletek leírása, valamint a mineraliak közül az *ALUMEN PLUMOSUM*, a *BORAX* és a *NIHILUM ALBUM* (Zincum oxydatum) leírása, a növényi eredetű drogok közül pedig a *CATECHU*, a *CINA*, a *SALEP*, a *SANTALUM RUBRUM* és a *TACAMAHACA* leírása, végül pedig az állati eredetű drogok közül a *GALLINA* és a *HUSO* leírása.

Új leírásként jelent meg az általános részben a *FUNGUS*, a *BALSAMUM*, a *CERI AUT CEROLI* és a *LAEVIGATIO*. A növényi eredetű drogok között az *AGARICUS CHIRURGORUM*, a *SOLANUM FURIOSUM* (*Belladonna*), a *GRATIO-LAE RADIX* (a *herba* mellett) a *MEZEREI CORTEX* (a *Laureolae cortex* helyett), a *Mentha crispa* mellett a *MENTHA PIPERITA* is és végül a *SALICIS VULGARIS CORTEX*. A compositák között az *AQUA CHAEREFOLII*, (az *Aqua menthae crispae* mellett), az *AQUA MENTHAE PIPERITAE*, a *CEREOLI BALSAMICI*, a *CEREOLI DIGESTIVI* mind az enyhébb, mind az erősebb változatban, a *CEREOLI EXSICCANTES*, a *CEREOLI LENIENTES*, az *ELIXIRIUM VITRIOLI SIMPLEX*, az *EMPLASTRUM ANGLICANUM*, az *EMPLASTRUM DE CUCUTA SIMPLEX*, az *ESSENTIA GUAJACI*, az *EXTRACTUM ARNICAE FLOS* és *HERBA*, az *EXTRACTUM LACTUCAE VIROSAE*, az *EXTRACTUM SOLANI FURIOSI* (*Extr. bellad.*), a *GLOBULI MARTIALES*, a *LIMATURA MARTIS*, a *LIQUMAMEN HEPATIS MUSTELLAE FLUVIATILIS*, a *MAGISTERIUM BISMUTHI* (*Bismuthum subnitricum*), az *Oleum menthae crispae* mellett az *OLEUM MENTHAE PIPERITAE*, a *PASTA DE ALTAETAE*, a *ROTULAE MENTHAE PIPERITAE*, a *SPIRITUS NITRI FUMANS*, a *SYRUPUS ACETI*, a *SYRUPUS ARNICAE FLORUM*, a *SYRUPUS AURANTIAE FLORUM*, a *SYRUPUS CHINAE*, a *TROCHISCI ABSORBENTES*, a *TROCHISCI DE CASTOREO*, a *TROCHISCI MOSCHATI* és végül az *UNGUENTUM OPHTHALMICUM*.

Elhagyta viszont ez a kiadás a növényi eredetű drogok közül a *LAUREOLAE CORTEX*-et, helyette a *Mezerei cortex*-et vette fel. Úgyszintén elhagyta a galenusi készítményei sorából az *EXTRACTUM COCHLEARIAE*-t.

A IV. kiadás 1794-ben jelent meg Bécsben. Cím-lapján nincs jelezve, hogy a sorrendben ezt hányadik kiadásnak tekintik, csupán annyit, hogy „Emendata”. Előszavának keltezése 1793. november 10. Utánnymomták Bécsben, 1795-ben, német nyelven és az olasz területek számára Milánóban, 1794-ben, latin nyelven. Ez a kiadás a korábbihoz képest mind küllemében, mind pedig tartalmában alapvető változásokon esett át. Inkább hasonlít a XIX. századi Pharmacopoea Austriaca első négy kiadásához, mint saját korábbi kiadásaihoz. Ezeket az alapvető változásokat részint annak köszönheti, hogy itt már érvényesültek Huszty Zakariás „Kritikai kommentár”-jának indítványai és elképzelései, valamint a kémia terén Franz Jacquín-nak a hatására, a korra jellemző antiflogisztikus elméletek.

A Pharmacopoea Austriaco-Provincialis szerkesztő bizottságban az 1787-ben elhunyt Johann Well helyébe az ifjabb Jacquín lépett. Az ő indítványára jelentek itt meg a korának kémiai haladását tükröző antiflogisztikus elméleten alapuló elnevezések, ha nem is mindig a főcímekben, de legalább, mint szinonim elnevezések. Így e téren ez lett az első gyógyszerkönyv, ahol ezeket a kémiai összetételre utaló elnevezéseket alkalmazták a korábbi fantázianevek helyett. Ez azt jelentette, hogy a negatív gyökből képzett név állt elől, mögötte pedig birtokos esetben a pozitív alkotórész neve.

Ebben a kiadásban már elhagyták a műveletek és gyógyszerformák leírását, úgyszintén az alkímista jelekből kifejlesztett gyógyszerészi jelrendszer feloldását is, mivel ez utóbbiak használatát akkor már királyi rendelettel tiltották meg. Nem követik továbbá a simpliciaéknál a korábbi hármas beosztást (mineralia, plantae, animalia), hanem a neveik szerinti szigorú alfabetikus sorrendben következnek egymás után az egyes anyagok, tekintet nélkül arra, hogy melyik csoportozhoz tartozik az illető szer. Az összetett szereknél már nem különböztet meg essentiát és tincturát, hanem egy-egy esetben tincturának nevezi azokat.

A pharmacopoea végén, az „Appendix”-ben leír még 7 simpliciat és 23 compositát, amelyek az előző tanúsága szerint részint még nem teljesen tisztázott hatású anyagok, részint pedig éppen ezért, ritkán rendelik ezeket. Ebből a megfontolásból ezeket nem kellett készletben tartani, hanem rendelés esetén „ex tempore” készültek.

Ujdonságot jelentett még a pharmacopoea végén levő két táblázat, amelyek közül az egyik egy oldódási táblázat 10 °R-os vízre vonatkoztatva, a másik pedig különböző készítmények higany-, antimon- és ópiumtartalmát mutatja.

Annak ellenére, hogy ebben a kiadásban szerepel a legtöbb újonnan felvett gyógyszer, mégis a korábbiakhoz képest lényegesen kevesebb anyagot tartalmaz. Ugyanis az előző kiadások elavult szereit közül igen sokat elhagytak. Így az egyszerű anyagok (simplicia) kémiai készítményei közé 3 új anyagot vettek fel, azonban 23-at elhagytak közülük. A növényi eredetű drogokat 32-vel gyarapították ugyan, de 213-mal csökkent a számuk az előző kiadásban szereplők közül. Végül pe-

dig az állati eredetű drogok száma 1-gyel növekedett, viszont 35-öt elhagytak közülük. Ugyanez a helyzet az összetett szerek (compositae) esetében is: bár 78-cal gyarapították számukat, azonban 192 elavult előíratot már nem vettek fel közéjük.

Nézzük meg táblázatban kimutatva, hogy a pharmacopoea austriaco-provincialisokban leírt gyógyszerek száma hogyan alakult az egyes kiadásokban:

	I.	II.	III.	IV.
SIMPLICIAE				
Mineralia	51	51	51	31
Plantae	438	439	445	264
Animalia	55	55	55	21
Összesen:	544	545	551	316
COMPOSITAE				
	506	506	534	420

Ezek voltak tehát a pharmacopoea austriaco-provincialisok egyes kiadásai, amelyek a különböző dispensatoriumok után megnyitották a pharmacopoeák sorát a Habsburg-birodalom területén, és amelyek Magyarország területén is kötelező érvényűek voltak.

Ezeket követték 1812-től kezdve a Pharmacopoea Austriaca különböző kiadásai. Érdemes talán még külön kihangsúlyozni, hogy a pharmacopoea austriaco-provincialisok első két kiadásával párhuzamosan, tehát időben 1780-ig, még a Dispensatorium Viennense is érvényben volt, viszont az osztrák gyógyszerkönyvek első két kiadása mellett, 1820-ig, a Provinciális Gyógyszerkönyv is még érvényben maradt.

Д. Р а д о ц и: Pharmacopoea Austriaco-Provincialis (Аустрийские-Провинциальные Фармакопеи.)

Автор представляет фармакопею официальную в конце XVIII-го и в начале XIX-го столетия на территории Габсбургской Империи (так в том числе и в Венгрии). Отдельно занимается отдельными изданиями и в ходе этого обращает внимание на то, что венское издание 1778. года не было III-им изданием фармакопеи, а копия издания приготовленная для Венгрии с I-го издания согласно изданному тогда постановлению. Указывает на то, что только издание 1780 года отрывается от духа Венских Диспенсаторий, а следующее издание (1794. года) представляло собой уже совсем новую, современную в то время фармакопею, в которой уже имели силу предложения «Критического Комментария» Закарнаша Хуси, и среди названных фармакопен, первым из профессиональных изданий фигурируют названия отражающие новые антифлогистические химические теории, под влиянием включенного в редколлегия Франца Жакина.

Gy. R á d ó c z y: On the issues of the „Pharmacopoea Austriaco-Provincialis”

A review is presented on the official Pharmacopoeias having been issued at the end of the XVIIIth and at the beginning of the XIXth century. The single issues which were official in the provinces of the Habsburgian Empire (and also in Hungary) are separately discussed and attention is directed on the fact that the edition issued in Vienna in 1788 was not the IIIrd edition of the Pharmacopoeia, but a reprint of the 1st one, issued specially for Hungary on the power of an order edited at that time. It is pointed out that only the edition issued in 1780 breaks with the mentality of the Vienna Dispensaries, and the subsequent edition (of 1794) was already a quite new Pharmacopoeia, up to its date, in which the suggestions of the „Critical Commentary” of Zsigmond Huszty came already to

effect and as first among the professional books, the nomenclature reflecting the new, antiphlogistic theory of chemistry had been adopted on the proposal of Franz Jacquin, who was a new member of the Editorial Board.

Gy. R á d ó c z y: *Die Pharmacopoea Austriaco-Provinciale*

Verfasser berichtet über des am Ende des XVIII. und anfangs des XIX. Jahrhunderts auf dem Gebiete des Habsburg Reiches (so auch in Ungarn) offizielle Arzneibuch. Desweiteren berichtet er separiert über die einzelnen Ausgaben und in diesem Verlauf macht er darauf aufmerksam, dass die Wiener Ausgabe vom Jahre 1778 nicht die dritte Ausgabe, sondern der für Ungarn—zufolge der damals erschienenen Verordnung—hergestellte Nachdruck war. Er verweist darauf, dass mit dem Geiste der Wiener Dispensatori, erst die im Jahre 1780 erschienene Ausgabe endgültig gebrochen hat; die folgende Ausgabe (1974) aber schon ein vollkommen neuartiges, modernes Arzneibuch seiner Zeit war, in welchem die Vorschläge von Zs. Huszty's „Kritisches Kommentar“, ja in der Nomenklatur des Arzneibuches zum erstenmale auch die neuen antiphlogistischen Theorien widerspiegelnden

Benennungen zur Geltung kamen u. zw. zufolge Einwirkung des damals in die Redaktionskommission gelangten Franz Jacquin.

★ *Resumo en Esperanto:*

Gy. R á d ó c z y: *La „Pharmacopoea Austriaco-Provincialis“-oj*

La aŭtoro prezentas la Farmakopeon oficialan sur teritorio de la Habsburga Imperio (kaj tiel ankaŭ en Hungario) fine de la XVIII-a kaj komence de la XIX-a jarcento. Li aparte konigas la unuopajn eldonojn kaj dume li alvokas la atenton ankaŭ al tiu fakto, ke la 1778-a viena eldono ne estis la III-a eldono de la Farmakopeo, sed nur represo de ĝia I-a eldono pretigita, por Hungario surbaze de la tiam aperinta dekreto. Li almontras, ke nur la eldono aperinta en 1780 rompas tute la interrilatojn kun la spirito de la Vienaj Dispensatorioj, kaj la sekvanta, 1794-a eldono jam tute nova, moderna Farmakopeo de sia epoko, en kiu jam validiĝis la proponoj de la „Kritikaj Komentarioj“ de Zs. Huszty, eĉ aperis unufoje el inter la faklibroj en la nomenklaturado de la Farmakopeo la nomdonoj respegulantaj la novajn antiphlogistikajn kemiajn teoriojn pro la efiko de *Franz Jacquin*, nova membro de la Redakta Komisiono.

(*Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Budapest,*
Apród utca 1—3. —1013)

Erkezett: 1981. XI. 3.

Füst nélkül
kellemesebb

